

**Чоң манасчы Саякбай
жана
ал айткан вариант**

Самар Мусеев

ЧОҢ МАНАСЧЫ САЯКБАЙ ЖАНА АЛ АЙТКАН ВАРИАНТ

Ар түрдүү элдердин өкүлдөрү тарабынан иштелип чыгып, бүт адам баласына таандык болгон мыкты көркөм табылгалардын жалпы казынасына кыргыздар кошкон салымдын көрүнүктүүлөрүнүн бири — «Манас». Ал ата-бабаларыбыздын урпактарына калтырган ыйык мурасы, элибиздин улуттук сыймыгы, кыргыз искусствосунун туу чокусу.

Элдин рухий турмушундагы өзгөчө ордуна ылайык «Манас» мурдатадан эле оозго кирип, сөзгө алынып, көп көңүл бурулган. Натыйжада бүгүн бизге белгилүү болгон колдо бар маалыматтарга караганда бул чыгарманын окуялары жазма түрдөгү эстеликтерде 15-кылымдын аягы, 16-кылымдын башталыштарынан тартып эле эскерилет. Ошондой эле «Манас» кыргыздарга таандык көркөм чыгармалардын ичиндеги биринчи болуп кагаз бетине түшкөнү, басмадан китеп түрүндө басылып чыкканы жана башка элдердин тилине которулганы. Окумуштуулар «Манасты» кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы деп аташып, анын кеңири мазмунуна, терең идеясына, кол жеткис бийик көркөм деңгээлине жогору баа беришет. Бул жогоруда айтылгандардын баары коомчулукка кеңири белгилүү болгон маалыматтар. Биз ошол эл жакшы билген чындыкты кайталоо аркылуу буга көңүл бурмакчыбыз: «Манастын» эл турмушундагы өзгөчө ордун, жогоруда эскерилген зор маанисин терең ачып, фактылар менен далилдеп берүүдө бизге бүгүн таяныч боло турган маалыматтар негизинен эки ысым менен, ошолордун эмгеги менен байланышкан. Алар улуу манасчылар Сагымбай менен Саякбай. Эгер Сагымбай менен Саякбай болбогон болсо да алар айткан «Манастын» варианттары жазылбаган күндө «Манас» эпосунун баарын камтыган кеңири мазмуну, ченде жок көлөмү, терең идеясы, адамды суктанткан көркөмдүк күчү жөнүндөгү айтылган сөздөр, жалпы эле эпоско берилген баалар куру сөз, же ашыра мактоо гана болуп кала берип, аны фактылар менен далилдөө кыйынга турмак. Эң кур дегенде «Манастын» даңкына ылайык келе турган өзгөчө сапат касиеттерин бүгүнкүдөй оңой көрүү, көз алдыга даана келтирүү кыйын болмок. Бул башка манасчылардын ролун жокко чыгарып тангандык да же «Манаска» таандык болгон бардык жакшы көрүнүштөр менен ийгиликтерди жалаң гана ушул эки адамга таандыкташтырып койгондук да эмес. «Манасты» жараткан, өстүрүп-өнүктүргөн, бүгүнкү биз билген деңгээлге жеткирген, кылымдар бою сактап келген жеке эле Сагымбай менен Саякбай гана эмес. Ал иштерге эң көптөгөн элдик зор таланттардын эмгегинин үлүшү кошулгандыгы эч ким күмөн кылбай турган талашсыз чындык. «Манас» пайда болгондон тартып биздин учурубозга чейинки миң жыл чамасындагы узак убакыттын ичинде канчалаган көп манасчылар болгонун көз алдыга келтирүү үчүн анча күчтүү фантазия деле талап кылынбайт. Кыргыз эли басып өткөн тарыхый жолдо көптөгөн манасчылар болуп, өзүнүн сүйүктүү чыгармасына дареметине жараша салымын кошкон. Алардын өзгөчө таланттууларын эл кадыр-сыйга бөлөп, даңкын легендага айландырып, атын кылымдарга унутпай сактаган. Мисалы: эл уламышы боюнча Манас баатырдын эрдигин биринчи ырга кошкон Ырчы уулдан, эпостун алгачкы «автору» Токтогулдан тартып, Нооруз, Келдибек, Балык, Тыныбек, Чоюкеге чейинки чоң манасчылар жөнүндөгү элдеги сакталган маалыматтар мунун ачык далили. Эл арасында кеңири белгилүү болгон чоң

манасчылар эле эмес, аларга караганда бир баскыч төмөн турган чыныгы манасчылар, ал турмак атагы бир айылдын чөйрөсү менен чектелген чала манасчылар да элде жогору бааланган, алардын ар биринин эпоско кошкон салымы бар. Ошон үчүн Сагымбай менен Саякбай сыяктуу эле биздин доорду көрүп, элге өз өнөрүн тартуулаган, «Манас» эпосуна өз салымын, үлүшүн кошкон Шапак, Молдобасан, Тоголок Молдо, Жаңыбай, Акмат, Багыш, Мамбет ж. б. сыяктуу көптөгөн манасчылардын аттарын сыймыктануу менен эскерип, ар биринин талантына баш уруп, эмгегин жогору баалайбыз. Ошондой болсо да Сагымбай менен Саякбайдын жөнү башка. Адатта «Манасты» көлөмү жактан дүйнөдө теңдеши жок чыгарма дегенди көп айтышат. Чынында бул ага таандык мыкты касиеттердин бир гана, болгондо да анча чоң мааниге деле ээ эмес гана жагы. Бул чыгармага мүнөздүү өзгөчөлүк андагы баяндалган чыныгы элдик идея, эл турмушун бардык жактан кеңири камтыган терең мазмун, уккан адамга эстетикалык ырахат берген таасирлүү көркөмдүк күч зор көлөм менен пар келип айкалышып тургандыгында. «Манасты» «Манас» кылган ушул өзгөчө белги — касиеттерди азыр колдо бар материалдардын арасынан ушул жогоруда аталган эки чоң манасчыларга таандык варианттардан гана оңой жана таасын көрө алабыз.

Башка кесип ээлери сыяктуу эле манасчылардын да орду, мааниси бир кылка эмес. Эпостун өсүп-өнүгүш тагдырында чоң манасчылардын ойногон ролу өзгөчө. «Манастын» идеялык, көркөмдүк, коом таанытуучулук касиеттери эң алды менен так ошол чоң манасчылардын деңгээлине, күчүнө байланышкан. Сагымбай менен Саякбай эл өзү атаган чоң манасчылардын — улуу таланттардын бизге аты белгилүүлөрүнүн эң акыркылары. Эл арасында ал экөөнөн башка да бир катар чоң манасчылардын аттары сакталып айтылганы менен алардын айткан «Манасы» бизге белгисиз. Демек, кыргызда улуу манасчылар көп болгон, алардын арасында Сагымбай менен Саякбайдан ашып түшкөнү да балким болгондур, бирок, экөөнөн башкаларынын чыгармалары — айткан варианттарынын тексти бизге жеткен жок. Ал эми колубузда болгондордун ичинен «Манастын» улуулугун, ага таандык өзгөчө касиет-белгилерди ишенимдүү фактылар менен далилдеп бере тургандары сөздүн чын чынына келгенде ушул эки вариант.

Бул эки манасчынын айткан тексттерин бир деп кароого болбойт, экөө эки вариант, болгондо да окуяларынын курулушу, өнүгүшү, көркөмдүк белгилери жактан бири-биринен орчундуу өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган варианттардан. Бирок, жалпы деңгээли, эпоско таандык негизги белгилери жактан бирин-бири толуктап турган чыгармалар катары баалануучу варианттар. Сагымбай менен Саякбайды жакындаштырып турган негизги белги ал экөөнө таандык болгон айтуучулук таланттын деңгээли— чоң манасчылык касиет.

Эл арасындагы мурдатадан келе жаткан салт боюнча чоң манасчылык наам эпостун традициялык туруктуу эпизоддорун мыкты билген, өзүнөн мурдагы көптөгөн манасчылар тарабынан иштелип чыккан артык табылгаларды терең өздөштүргөн, туруктуу өзөк окуялардын негизинде өзүнчө вариант жараткан жана чыгарманын мазмунун, көркөмдүк деңгээлин өзүнүн жеке табылгалары менен байыткан, эпостун окуяларын баштан аяк ирээти менен жана кеңири планда айткан, өзү түзгөн вариантты өзгөчө чеберлик, шык менен

аткарып, эл массасынын кубаттоосуна, колдоосуна ээ болгон, өнөрүнүн күчү аркылуу өзгөчө кадыр-баркка жетишкен зор таланттын ээлерине гана ыйгарылган. Саякбай Каралаев ошондой жалпы элдик сыноодон өтүп, манасчы катары көптүн купулуна толгон жана жеке сапаттары жактан чоң манасчылык наамга коюлуучу талаптардын бардыгына жооп бере алган, атагы менен ишинин натыйжасы бири-бирине төп келген адам эле. Ал эми анын элде жок алп «Манастын» бардык башка манасчылардыкынан да айырмаланып турган өзгөчө зор вариантын жаратуусу ага таяндык болгон жеке таланттын күчүнөн кабар берип, атагы менен чоң манасчылык наамынын өзүнө татыктуу, ылайыктуу экендигине далил болуп тураары шексиз. Ушул эл ыйгарган зор наамга Саякбай манасчы толук татыктуу экендигине анын өмүрү, басып өткөн чыгармачылык жолу, жараткан варианты таасын күбө.

Саякбай Каралаев 1894-жылы күз айларында Ысык-Көлдөгү Ак-Өлөңдүн Семиз-Белинде кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган экен. «Атам да, чоң атам да өтө жоош, момун адамдар экен»— деп, эскерет манасчы өзү. Саякбай төрөлгөндөн көп узабай анын үй-бүлөсү оор турмуштун айынан илик кууп Жети-Өгүзгө көчүп барып, болочок манасчынын балалык күндөрү ошол жакта «Көл» деген жерде өтөт. Карала минип жүрүп өлтүрүп алган асый чыкма аттын төлөмөрү үчүн Саякбай он үч жашынан тартып Төлөбай аттуу агасы экөө Жыкы деген дунганга малай жүрөт. Эки адам үч жыл кызматын кылса да сүттү сүткө, майды майга кошуп туудурган байдын төлөмөрүнөн кутула албай коюшат. Акыры Семиз-Белге качкан эсепте кайра көчүп келишет. Карала үй-бүлөсү менен Орто-Токойдогу бекетте сарайчы болуп оокат кылып турушат. 1916-жылкы үркүндө качкан эл менен кошо Сары-Жаздын Көөлүсүнө чейин барып, унаасы начар жармачтардын катарында андан ары кете албай, Көөлүдө туруп калышат. Ошол шарттагы эл башына түшкөн оор ачарчылыкта Түргөндү ашып келип уурданып аңыздан баш терип кетип жүрүп жан багышат. Бирок, жашоо деген жашоо да, Саякбай ошол катаал учурдагы кыйынчылык күндөрүндө үйлөнүптүр. Эл кайта баштаганын угушуп жерине кайткандардын биринчилеринен болуп Караланын үй-бүлөсү кайра Көлгө келип, Саякбай Кара-Кол (Пржевальск) шаарындагы судья болуп иштеген Шпилкевич аттуу адамга малай жүрөт. Падышанын тактан кулаганын ошол кишиден угат.

Октябрь революциясынын жеңишин, эркиндик доордун кабарын уккан Саякбай Шпилкевичтин (бул адамдын аты-жөнү ким болгонун тактай албадык, фамилиясы деле манасчынын айтуусунда кандай болсо ошол үлгүгө жакын жазылды. Манасчы орус тилинен келген сөздөрдү, башка улуттагы адамдардын фамилияларын да кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыктап, белгилүү даражада буруп айткандыктан «Шпилкевич» деген фамилия да так болбошу толук ыктымал. Манасчы улутун орус деп атаган бул адам неси болсо да прогрессивдүү көз караштагы кишилерден болгон өңдөнөт. Анткени, С. Каралаев ошол качкан кыргыздар кайра келген кыйын шарттарда «мени ал судья ата болуп асырап, эне болуп сактады»¹—деп эскерет. Манасчыга жаңы доор жөнүндөгү кабарды да ошол адам айтып, ал гана турмак жаш Саякбайга эрктүү отрядка мүчө болуп өтүүгө да ошол кеңеш бериптир²) кеңеши боюнча өз ыктыяры менен 1918-жылы Кызыл гвардияга — эрктүү отрядга өтүп, 4 жыл чамасында жаңы доордун душмандарына каршы колуна курал алып активдүү күрөшүүчүлөрдүн катарында болот.

Саякбай Каралаев армиядан 1922-жылы кайтат. Адегенде өз чарбасында иштеп, көп узабай айылдык советке председатель болуп шайланат. «Сельсовет болуп адегенде төрт жыл дуңгандарда, андан кийин Маманда иштедим. Айлык алчу эмеспиз. Кээде сельсоветтикти коё коюп, эл аралап күпүлдөтүп «Манас» айтып жүрдүм»³— деп эскерет өмүрүнүн бул учуру жөнүндө манасчы өзү. «Ошентип, 1930-жыл болду. Сельсовет болуп жүрөм. Аңгыча болбой Кусейин Карасаев барды. Наркомпрос дечү эмес беле. Ошонун тапшыруусу менен барыптыр. Сиз манасчы экенсиз, сизди чакырып жатат деди. Сельсоветти да, баарын таштап келдим»⁴— деп улантат өз өмүрү жөнүндөгү эскерүүлөрүн С. Каралаев.

Чынында эле ошол 30-жылдардын баш чендеринен тартып, С. Каралаев манасчы катары коомчулукка билинип, 1935-жылдан тартып андан эпостун тексттери жазыла баштайт. 1936-жылдан тартып артисттикке өтүп, 1939-жылы Кыргыз ССРинин Эл артистти деген ардактуу наам берилет. С. Каралаев кыргыз искусствосунун Москвада өткөн 1-декадасынын жана андан кийинки декадалардын катышуучусу. Саякбай манасчынын советтик кыргыз маданиятын өнүктүрүүдөгү орчундуу эмгеги жогору бааланып, ал үч жолу Эмгек Кызыл Туу, бир жолу Ардак белгиси ордендери, медалдар, Кыргыз ССР Жогорку Советинин ардак грамоталары менен сыйланган. Саякбай Каралаев 1971-жылдын 7-майында 77 жаш курагында Фрунзе шаарында дүйнөдөн кайтты. Саякбай жалаң гана манасчы эмес, жалпы эле кыргыздардын оозеки көркөм чыгармачылыгын мыкты билген, көптөгөн үлгүлөрүн өзү да аткарган адам болчу. Анын айтуусу боюнча кагаз бетине түшүрүлгөн «Төштүк» эпосунун бир варианты терең мазмуну, жогорку деңгээлдеги көркөмдүк касиети менен айырмаланып, бир нече жолу кайталанып китеп түрүндө басмадан чыгып, элибизге кеңири тарап, көпчүлүк сүйгөн чыгармалардан болуп калуу фактысы мунун ачык далили. «Төштүктүн» ошол С. Каралаев айткан варианты жалпы түрк элдеринин арасындагы эң мыкты эпостордун бири катары ЮНЕСКОнун чечими менен француз тилине которулуп Парижде басылып да чыкты. Манасчынын өзүнө таандык төл чыгармалары да бар, ал бир нече китептердин автору. Бирок, анын көп кырдуу сапаттарынын ичинен манасчылык касиети өзгөчө жогору туруп ал элибизге эң алды менен чоң манасчы катары белгилүү болчу. Манасчылык эл арасында өзгөчө кадыр-баркка ээ өнөр. Биз билгенден кыргыз элинин арасында көркөм сөз чеберлери гана турмак бардык башка кесип ээлеринин ичинде да манасчылар сыяктуу баркталып, жогору бааланганы чанда-чанда. Бул тээ илгертен бери келе жаткан кесиптин өзүнчө салты, атайын сырлары, өзүнө таандык өзгөчө ыкмалары бар.

Манасчылык кесиптеги элге кеңири белгилүү болгон, бирок ошого карабастан бүгүнкү күнгө чейин илимде аягына чейин так жооп алына элек сырлардын бири — өнөр ээсинин кесипти үйрөнүүдөгү биринчи кадамын түш көрүүдөн баштоосу. Адатта чоң манасчыдан тартып чала манасчыга чейин эпостун ар бир айтуучусу өз өнөрүн түш көрүү менен байланыштырат, бирөөдөн үйрөнгөн үчүн эмес, түш көргөн үчүн гана «Манасты» айтып калдык дешет. Бул сөздү башкалар сыяктуу эле Саякбай да айткан. Саякбайдын түшүнө Манас эки жолу кирген экен. Анын өз айтуусу боюнча биринчи көргөн түшүнүн кыскача мазмуну мындай: Караланын үй-бүлөсү Орто-Токойдогу бекетте турган учурда

Кылжыр аттуу адам экөө азыркы Орто-Токой суу сактагычы турган жерде жашаган азык элине жарамазан айтып барышат да, тапкан олжолорун бөлүп алышып, Саякбай түн катып үйүнө кайтат. Жолдо келатып бир кичинекей туура суунун кечмелигинен өтө берерде үйдөй чоң таш бар экен, ошонун жанына жеткенде өзгөчө заар ачуу үн угуп, эси ооп калат. Эңги-деңги эсине келип караса баягы кечмеликтеги чоң таш таш эмес эле чоң боз үй болуп калыптыр. Бир аял: мен Каныкей болом,

«Кылымдын баары козголуп,
Кырк эки түмөн кол болуп,
Аз гана эмес мол болуп»...

Кол жүрүп, казат башталып баратканда ырас кезикпедиңби. Ошол колго бараткандардын тамагынан түшүп ичип кет, айланайын дейт. Боз үйгө кирген Саякбай чоң-чоң табактарга толтура кылып жылкынын этинен туурап кыдырата коюп койгонун көрөт да чекесинен бир табактагы этти жей баштайт. «Ай балам, ар табактан бир чымчымдан ооз тийип чык» — деген аялдын кеңешин аткара албайт: кийгени жаргак шым экен, суу сугарып жүрүп ал улам суу болуп, кайра кургап чолоюп кирип, тизесине чейин чыгып түрүлүп кеткендиктен жылаңач буту көрүнүп турганынан жазганып өйдө туруп кыдырата турган табактарды кыдыра албайт. Аңгыча бир нерсе жарк дегендей болуп, боз үй жок болуп кетет. Тура калса алдында эбегейсиз чоң ат минген бир чоң киши турган болот. Ал:

«Астыга салса ак жолтой,
Айдап жүрсө сан колдой,
Абаң Бакай мен болом»

дейт да, көп кол менен жол жүрүп баратышканын айтат. 6-7 жылдан кийин жомокчу болуп чыгасың, тос балам колуңду, гүлазыктан берейин дейт. Кызыл көөкөрдөн колуна куюлтуп салып берген актаган тарууну атчандын сунушу боюнча жеп жиберүү үчүн оозуна салса кычыраган эле кум экен. «Жут дегенде жут» — деген атчандын талабынан коркуп какап-чакап жатып араң жутат. Бакай Саякбайга жанындагы адамдарды тааныштырат. Манасты көргөзөт. Манас,

«Майлаган буудай жүздөнгөн.
Күүгүм туман көздөнгөн»
-арстандай киши экен. Анын арт жагындагысын:
«Сары талдан сайдырган
Талы калган Бээжинде,
Сары алтындан жасаган
Тагы калган Бээжинде.
Каканга калган жыйганы,
Каалаганы ыйманы».
Мына көрүп алгын:
«Узун бойлуу кен далы,
Ары балбан, ары шер,
Айсарала ат минген,
Азиз кандын жалгызы»

—ушул деп Алмамбетти көргөзөт. Алмамбет сулуу киши экен.

«Туурасы жоон, бою пас,
Тулку бою кара таш,
Билеги жоон, таш жүрөк,
Пил мүчөлүү бадирек,
Алышса адамдын күчү жетпеген,
Арстандын тиши өтпөгөн
Бул Акбалтанын Чубагы,
Ааламды буй кылган Арстандын бири бу дагы»

— деп Чубакты көргөзөт. Чубак сары сур, жоон киши экен. Анан Сыргакты, кырк чоронун баарысын көргөзүп чыгат да «Эми кош бол, бар балам, 6 жылдан кийин жомокчу болосуң» —дейт да, батасын берип жөнөп кетишет⁵. Өңүндө көргөнү менен түштүн ортосундагы бул галлюцинациялык белги жаш Саякбайга өзгөчө зор таасир берсе керек. Ошондон кийин ал көпкө чейин токтоно албай, өзүнөн өзү толкунданып, делбеленип жүрөт. Ойго да урунуп, тоого да урунуп, зоодон куладым, суудан актым, өлбөдүм. Ал болбосо өлүп калат элем, жеңем кайтарып жанымды алып калып жүрдү. Ошентип жүрүп эл үрктү, акыр-такырга жолуктук»⁶— делип белгиленет манасчынын өз эскерүүсүндө анын өмүр жолунун бул учуру. Кийин армияда жүргөндө Алмамбет түшүнө киргенин, ошондон кийин солдаттардын арасында «Манас» айта баштаганын эскерет манасчы.

Түш көрүү, өз чыгармачылыгын ушул процесс менен түшүндүрүү жеке эле кыргыздардын манасчыларынын арасында гана эмес, түрдүү элдердин эпос айтуучуларынан кеңири жолуккан белгилүү көрүнүш. Түш көрүүнүн сыры, себептери, манасчылык кесиптеги бул белгинин таасири окумуштууларды көптөн бери кызыктырганы кеңири белгилүү, ар бири өзүлөрүнчө илимий түшүндүрүүлөргө ээ маселелерден. Бирок, азыр кеп анда эмес.

Саякбайдын түш көргөнүнө, ал көргөн түш белгилүү даражада анын манасчылык өнөргө ээ болуусунда роль ойноп, түрткү болгонуна эч ким күмөн кылбайт. Ошондой болсо да бүгүн илимге белгилүү маалыматтар боюнча манасчылык кесиптин негизги профессионалдык сыры — айрым жеке таланттын чыгармачылыктагы өз табылгалары менен мурдатан иштелип чыгып, муундан муунга өтүп келе жаткан салттык көрүнүштөрдүн тыгыз бирдигине, айкалышуусуна байланышкан. Ар бир манасчынын чыгармачылыгында ушул эки көрүнүштүн дайыма орун алышы практикада даана такталган факты жана кесиптеги негизги, сөзсүз катышуучу шарт. Ансыз бул кесиптин башкы белгиси ачылбайт, өнөр ээсинин чыгармачылык жүзү да такталбайт. Демек, манасчы жараткан вариантты шарттуу түрдө эки табылганын — мурдакы манасчылардан калган салттык мурастын жана вариантты түзгөн манасчынын өз табылгалары катары түшүнөбүз. Анын үстүнө манасчынын жеке өзүнө тиешелүү салымга караганда мурдатан бери манасчылардын көптөгөн муундары тарабынан иштелип чыгып, жалпы кабыл алынган салттык көрүнүштөр биринчи орунда туруп, алда канча активдүү роль ойнойт, чечүүчү мааниге ээ. Ошон үчүн манасчынын чыгармачылык өсүш жолунда, өнөр ээси катары такшалышында таалим алуу, үйрөнүү, салттык көрүнүштөрдү өздөштүрүү өзгөчө орунду

ээлейт. Адатта ар бир манасчы «Манастагы» мурдатадан жалпы кабыл алынып айтылып жүргөн туруктуу традициялык эпизоддорду өздөштүрүп, кабыл алып, сюжеттик нукту сактоо менен окуяларды өз сөзү менен берет, өзүнчө ырга айлантат, каармандардын образдарын, айрым көрүнүштөрдү өзүнчө трактовкалайт. Бул фольклористтер арасындагы жалпы кабыл алынган, эреже түрүндөгү аныктама. Бирок, бул аныктама манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүгүн толук мүнөздөй албайт, андагы сырды толук ачууга жетишсиз. Анткени, ар бир манасчы мурункулардан жеке эле эпостун сюжет нугун, негизги өзөк окуяларды гана кабыл алып өздөштүрбөстөн, толуп жаткан көркөмдөтүүнүн атайын ыктары менен каражаттарын, элестүү сүрөттөөлөрдү, даяр портреттерди, көптөгөн даяр ыр түрмөктөрүн да мурас боюнча кабыл алат. Чынында манасчынын түзгөн вариантынын ийгилиги, элге жетүүсү, манасчынын манасчы катарында таанылышы көбүнчө эң алды менен анын ушундай традициялык көрүнүштөрдү канчалык даражада терең өздөштүрө алгандыгы жана өз вариантында кеңири пайдалана билгендиги менен шартталышкан. Ушул эрежеге ылайык ар бир чоң жана өз алынча манасчынын чыгармачылык жолунда өзүнөн мурдакылардын табылгаларын, эпостун традициялык көрүнүштөрүн өздөштүрүү, белгилүү манасчылардан таалим алуу чечүүчү мааниге ээ.

Биз билген бир да манасчы мурда «Манасты» укпай, билбей жүрүп эле, түш көргөндөн тартып гана эпосту аткарып калган эмес. Алардын ар бири түш көрүүгө, эпосту эл алдында биринчи жолу аткарууга чейин эле бир топ узак убакыттар бою ушул кесипти эңсеп, манасчы болууга көп далалаттар жасап, кесиптин негизги сырларын кимдердендир үйрөнүп жүргөндүгү маалым. Ушул эле жолду Саякбай манасчы да басып өткөн. Анын өз эскерүүсүнө караганда чоң энеси сөзмөр, көптү билген, ыр, жомокко шыктуу, чыйрак, тың киши экен. Саякбай бала кездеринен ошол адамдан көптөгөн жомок, ырлар угат. «Төштүктү» бүт ошол чоң энем айтып берген дээр эле Саякбай аксакал. «Манастан» да көп айтып берүүчү экен. «Көкөтөйдүн ашында» Нескаранын Мааникерди зордук менен бер деп сурап турган жерин Суранчы акем минтип айтчу эле:

«Беренжини салынып
Бээжин минер мал экен!
Карыпчысын салынып
Калдай минер мал экен!
Дегениме көн бурут,
Мааникерди бер бурут.
Мааникерди бербесең
Тарткан этиң жебеймин,
Андай-мындай дебеймин.

Ашыңа апат кыламын Айдап жүрүп кырамын»
— деп айтып бергендери али эсимде»— деп эскерет Саякбай манасчы өзү⁷ Ошол эле манасчынын өз эскерүүлөрүнөн чоң энесинен таалим алып, анын таасиринде өскөн жаш баланын ырга жөндөмдүү, манасчы болууга дилгир болуп өскөндүгүн көрөбүз. Буга манасчынын өмүрү жөнүндөгү өз эскерүүлөрүндө айтылган төмөнкү фактылар далил: «ДЭУ турган жердеги сарайда турдук. Ошо жерге алма салып, бак сайып, сарай кармап туруп оокатыбыз түзүк болуп калды. Элдир-селдир

«Манасты» айта бердим. «Манас» айтуу көңүлүмдө болду»⁸. Бул эскерүү манасчынын өспүрүм кези, Караланын үй-бүлөсү Жети-Өгүздөн Семиз-Белге кайра көчүп келип сарайчы болуп тургандагы учуруна таандык. Эскерүүдөгү маалыматка караганда болочок манасчы анын түшүнө Манастар кире электе эле эпос айтууга далалат кылып, эч курбаса дилгирленип жүргөнү даана байкалат. Жогорудагы оюн манасчы минтип улантат: «Ошерде турганда элдир-селдир «Манасты» айтып жүрдүм. Андан кийин «Манасты» таштап атып эле жанагы:

«Маралдай көзүң жылтылдап,
Пахтадай этиң былкылдап,
Барааныңды көргөндө
Барамын жүрөк зырпылдап»
— деп күйгөнчүл болуп кеттим»⁹.

Ошентип жүрүп Орто-Токойго барып жарамазан айтат да, кайра үйүнө келе жатканда Манастардын элесин көрөт. Келтирилген фактылар тубаса талантка — көркөм ыр чыгаруу шыгына — жөндөмүнө ээ, сезимтал жаш бала чоң энесинин айтып берген ыр, жомокторунун таасири менен делебеси козголуп, эпосту аткаруу, ыр чыгаруу аракетинде жүргөнүн, ал токтоно албай, кээде эпос айткысы келсе, кээде лирикалык ыр чыгаргысы келип, кайсынысына токтоноорун өзү да биле албай жүргөндө баатырлар түшүнө кирип, бул зор психикалык күчкө ээ болгон таасир анын келечекте ким болуп чыгаарын биротоло чечкенин даана айгинелейт. Бул өзүнчө кызык факты. Анткени, эгер ошол шартта Саякбай түш көрбөгөн болсо балким ал манасчы болбой, акын-ырчы болуп калышы да толук ыктымал нерсе эле. Себеби: табигый шыгынын мүнөзү — көркөм ыр жаратуу жөндөмү жактан акын менен манасчы бири-бирине эң жакын турган, айырмасы жок деп айтаарлык топтор. Ушул аркылуу бул конкреттүү учурда түш көрүү манасчы болууга түздөн-түз таасир этип, белгилүү даражада чечүүчү мааниге ээ болуп калганын байкайбыз.

Саякбайдын бирөөлөрдөн таалим алуусу, манасчылык өнөрдүн сыры, өзгөчөлүктөрү менен таанышуусу ошол ал чоң энесинен уккандардын чеги менен эле токтолуп калган эмес. Эгер ал чоң энеси аркылуу өз учурундагы белгилүү манасчы Суранчы айткан вариант менен таанышып, түш көргөн соң эпосту айтуу далалатын баштап, манасчылык өнөрдүн биринчи кадамдарын шилтесе, өз вариантын түзүү, чоң манасчы катары калыптануу процессинде бир катар белгилүү манасчылардан таалим алып такшалган. Бул иште ага өз учурунун өзгөчө белгилүү чоң манасчыларынын биринен болгон кадимки Чоюкенин тийгизген таасири, берген таалими зор болуптур. Чоюкеге Саякбай армиядан келгенден кийин, сельсоветтин председатели болуп иштеп жүргөн кездеринде 1924-жылы жолугушуп, көпкө бирге жүрүп таалимин алат. Мурдатадан эле ушул өнөргө ынтызар жаш таланттын манасчылык кесиптин жол-жосуну, сыры менен терең таанышып такшалышында, өнөрдү терең өздөштүрүшүндө, жалпы эле Саякбайдын чоң манасчы катары калыптанышында Чоюкенин мааниси зор болгондугу шексиз. Мунун далили катары башкасын коё туруп, бизге бүгүн белгилүү болгон маалыматтарга караганда Чоюке да өз вариантында Саякбай сыяктуу эле «Манастын» негизги үч бөлүмүн бүт жана алардын уландылары

болгон Кенен, Сарык баатырлар жөнүндө да айткандыгын эскерүүнүн өзү да жетишерлик болор. «Чоюке менен бирге болгонсузбу?»— деген суроого Саякбай манасчы «Чоюке менен көп эле бирге болдум. Арык тукуму эле, болжолу жок жомокчу болучу»¹⁰—деп жооп берет. «Манастын» Чоюкеден уккан жерлеринен:

«Манастын үнү чыкканда
Ажыдаар качып шашылып,
Алмамбет менен Чубактын
Умачтай көзү ачылып»¹¹

деген ж. б. сыяктуу үзүндүлөрдү да айта келип, Чоюке өзүнө батасын бергенин зор урматтоо менен эскерер эле Саякбай манасчы. Колдо болгон маалыматтарга караганда С. Каралаев жеке эле Чоюке эмес, дагы көптөгөн өз учурунун белгилүү манасчыларын уккан, алардан таалим алган. Мисалы: «Чоң манасчылардын кимиси менен жолугуп, таалим алып, бирге болгонсуз?»— деген суроого ал «Чоң манасчыдан Акылбекке кезиктим. Ошондо 9 баласы, жакшы байбичеси өлүп, өзү сексендин беш-алтысына барып калган кези экен. Ошондо да кебелбей айтып турат кайран киши» — деп келип; Акылбектин айтуусунан Алмамбет менен Чубактын жол талашкан жеринен мындай саптарды келтирет:

«Ойлосоң боло ой Чубак
Олоңдогон кысталак.
Каалап билдим дилимди,
Калжырайсың жөнү жок,
Кан кыл деп айттым кимиңди.
Караалдуу Манас болбосо
Кагаар белем капкайда кеткен жиниңди...
Мен талак кылдым бутумду,
Таштап келдим журтумду,
Элимен качып келгени
Жаманыңа жанаштым.
Каңкылдайсың жөнү жок
Кан кыл деп айтып бу сени
Кимиңден кандык талаштым,
Мен кай жолуман адаштым»¹²

Маселе бул же тигил белгилүү манасчыга жолугуп, анын айткан вариантын жөнөкөй гана уккандыкта эмес, ошол уккандарынан майнап чыгарып, алгылыктуу табылгаларын өз вариантында — эпосту аткаруудагы практикалык ишинде пайдалана билүүдө. С. Каралаев өзү эскерген чоң манасчылардын айткан «Манасын» кайдыгер эле угуп тим болбостон өз ишинде керекке да жарата алгандыгы шексиз. Буга ал чоң манасчылардын айткан варианттарынан келтирген кээ бир үзүндүлөрдүн айрым өзгөртүүлөр киргизилген түрдө, алымча кошумчалары менен, бирок негизинен сакталып Саякбайдын өз вариантында жолуккандыгы айгине далил болуп турат. Албетте жаш Саякбайдын жогоруда аты аталган чоң манасчылардан алган таалими ошол ал эскерген он чакты элестүү ыр саптарынын көлөмү, чеги менен эле чектелип калбагандыгы күмөнсүз нерсе. Ал кийин өзү айткан

варианттын айрым ыр саптарын эле эмес, окуялар курулушун, образдар системасын ж. б. көптөгөн идеялык, мазмундук, көркөмдүк белгилерин ошол өзү эскерген чоң манасчылардан үйрөнүп кабыл алганы, өздөштүргөнү, өз алдынча алымча-кошумчалар киргизип өнүктүргөнү шексиз. Мунун далилин билген адамдар айткан маалыматтар боюнча Чоюке да эпостун бөлүктөрүн Саякбай айткан системалык ыкка жакын, окшош айтканынан, же «Каныкейдин Тайторуну чапканын» эки манасчы тең бири-бирине жакын, өзгөчө элестүү, жогорку көркөмдүк деңгээлде аткарганынан көрүүгө болот. Бул факты эки манасчынын варианттарындагы жакындыкты, байланышты, бири-бирине болгон таасирди даана ашкерелеп турат. С. Каралаевдин Чоюке менен Акылбек сыяктуу элге кеңири белгилүү чоң манасчылардан башка да көптөгөн өз алдынча тың манасчыларды укканы, алар айткан тексттерди өзүнчө өздөштүрүп, вариантында пайдаланганы шексиз. Алсак ал адам кийинки элге белгилүү манасчылардан Мамбет Чокморовду жакшы билген, ал эми артист болуп филармонияга өткөндөн тартып ошондо иштешкен манасчылардын көбү менен бирге жүрүп, бирге иштешет. Мындай чыгармачылык байланыш жеке эле Саякбайга гана эмес, эки тарапка тең оң таасирин тийгизгендиги, алардын чыгармачылыгында — түзгөн, аткарган варианттарында белгилүү даражада өз изин калтырганында күмөн жок. Каралаев «Манастын» эл арасында кеңири белгилүү болгон туруктуу салттык көрүнүштөрүн кандай өздөштүрүп, өз вариантында кандай пайдалангандыгынын ачык далили катарында ал адам өзү жолугуп, уккан чоң-чоң манасчылар гана турмак, жолукпаган, укпаган манасчылардын варианттарындагы табылгаларды да өздөштүргөнүн, өз вариантында кеңири пайдалангандыгын айтуу жеткиликтүү болор. Мисалы: Саякбай Орозбаковду ал кишинин көзү тирүү кезинде көргөн эмес экен, демек анын «Манасты» аткарганын да уккан эмес. Бирок, Саякбайдын вариантынын «Семетей» бөлүмүндө, айрыкча «Сейтекте» Сагымбайдын вариантында кезиккен өзгөчө элестүү ыр саптары кеңири кезигет. Бул факты Саякбай Каралаев Сагымбай манасчыны көрбөгөнү, андан таалим албаганы менен ал айткан варианттагы табылгаларды өздөштүргөндүгүнүн, ыгы менен пайдалангандыгынын далили. Ушуга байланыштуу эскерте кете турган бир учур ушул биз Саякбай Сагымбайдын вариантынан алып өздөштүрдү деп жаткан элестүү ыр саптарынын өзүн да жалаң гана Сагымбайга жеке таандык табылгалар дешке болбойт. Анткени, Саякбай сыяктуу эле Сагымбай да өз кезегинде өзүнөн мурдагы манасчылар иштеп чыккандарды өздөштүргөн, кеңири пайдаланган. Мындай учурда эпостун кайсыл ыр сабы бул, же тигил манасчыга жеке таандык табылга экендигин, ал эми кайсыл саптар мурдакылардан калган мурас экендигин так кесе айтуу кыйын. Мурдатан жазылып сакталып калган документ түрүндөгү үлгү жок болгондуктан оозеки айтылып, укумдан тукумга ооз жүзүндө өтүп келген материалдардын ар бир сабын ээси ээсине бөлүп, тактап чыгуу мүмкүн эмес. Анын үстүнө мурдатан жалпы кабыл алынып келе жаткан салт боюнча «Манас» бир кишинин чыгармасы эмес, бүт элдин чыгармасы. Андагы ар бир мыкты табылга жалпыга, бүт элге таандык. Ошон үчүн эпостогу традициялык табылгаларды ар бир манасчы өз табылгасы катары пайдалана берүү адаттагы көрүнүш. Андай учурда угуучулар да сен бирөө айтканды кайталап жатасың дебейт,

тескерисинче манасчыга баа берилгенде сен баланча чоң манасчы айткандай эмес, башкача айтат экенсиң деген кине коюлган.

Ушул түрдө эл арасында мурдатан кеңири белгилүү болгон манасчылардын көптөгөн муундарынын табылгаларын терең өздөштүрүү менен зор таланттын чыгармачылык шыгынын кошундусунан жаралган Саякбай Каралаевдин варианты «Манастын» бүгүн колдо болгон варианттарынын ичиндеги эң артык үлгүлөрүнүн бири. Бул вариант эпостун традициялык туруктуу окуяларын толук камтыгандыгы, мазмунунун байлыгы, терең элдик идеясы, жогорку көркөмдүк деңгээли менен айырмаланып турат. Саякбай Каралаев «Манастын» белгилүү окуяларын жөнөкөй эле кайталап айткан адам эмес, эпоско салымын кошуп, мазмунун кеңитип, көркөмдүгүн арттырган чоң манасчы. Анын вариантында айрыкча согуштук эпизоддор өзгөчө кеңири, таасирлүү айтылат. Жер-суу көрүнүштөрүнүн берилиши, баатырлардын кагылыш -кармаштарынын сүрөттөрү белгилүү манасчылардын варианттарындагы эң мыкты делген жерлеринен ашып түшпөсө, кем калышпайт. Айрыкча көрүнүктүү окумуштуулар Родинаны мактап ырдоонун эң артык үлгүлөрүнүн катарына кошуп жүрүшкөн Таластын көрүнүшү сыяктуу ыр саптары ушул гана вариантка мүнөздүү.

1930-жылдардын биринчи жарымынын аягында башталган Саякбай Каралаевден «Манас» эпосунун тексттерин жазуу иши 1947-жылдын 25-апрелине чейин созулган. Ушул 17 жылдан ашуун убакыттын ичинде манасчынын айтуусу боюнча эпостун биринчи бөлүгү — «Манастын» өзү (көлөмү боюнча 84513 сап ыр), экинчи бөлүк — «Семетей» (көлөмү 316157 сап ыр), үчүнчү бөлүк «Сейтек» (көлөмү 84697 сап ыр) жана «Сейтектин» уландысы болгон анын уулу Кенен баатыр, Кенендин балдары Алымсарык, Кулансарык жөнүндө 15186 сап ыр көлөмүндөгү материал жазылып алынган. «Манасты» жазуу иши 1936-жылы (бул болжолдуу дата, анткени «Манастын балалык чагы» — деп аталган эпостун биринчи окуясынын кол жазмасына качан башталып, качан аяктагандык жөнүндөгү маалыматтар жазган адам К. Жумабаев тарабынан көрсөтүлгөн эмес. Манасчынын өзү, айрым билген адамдардын айтуусуна караганда эпосту кагаз бетине түшүрүү 1935-жылы башталган. Бирок, текст жазылган дептердин тышындагы маалыматтарга караганда ал 1936-жылы чыккан дептер. Демек, буга таянып эпосту жазуу 1935-жылы эмес, 1936-жылы башталган дешке негиз бар. Ошол 1-дептерге улай келген 2-дептер 1936-жылы жазылган, (жазган адам Ы. Абдыракманов) башталып, жазуу иштерине К. Жумабаев, Ы. Абдыракмановдор катышкан. «Манастын» өзүн жазуу 1937-жылы аяктаган. 1936-жылдан тартып жазыла баштаган «Семетейди» кагаз бетине түшүрүү ишине Ж. Ирисов, Ы. Абдыракманов, К. Жумабаевдер катышкан. Иш 1940-жылы аяктаган. «Сейтек» жана анын уландылары 1940—1947-жылдар аралыгында жазылып, буга К. Кыдырбаева ж. б. адамдар катышкан. Булардан башка да Саякбай манасчынын айтуусунда 1952-жылы «Манастын» кыскарган үлгүсү кагаз бетине түшүрүлгөн. Жазууну К. Исмаилов жүзөгө ашырган. Ал эми 1968-жылдын жайында С. Каралаевден ал айткан эпостун бардык бөлүмдөрүнүн толук тексти магнитофондук лентага түшүрүлгөн. Бул ишке С. Бегалиев менен С. Мусаевдер катышышкан. Буга чейин эле түрдүү учурларда эпостун белгилүү эпизоддорунун айрым үзүндүлөрү С. Каралаевдин айтуусунда

республиканын радиокомитети тарабынан магнитофондук лентага жазылып алынган эле. Ошентип Саякбай манасчынын айткан вариантынын көлөмү 500553 сап ырды түзөт. Бул көлөм дүйнө элдерине кеңири белгилүү болгон Гомердин «Илиадасы» менен «Одиссеясын» бирге кошкондогу көлөмдөн («Илиада»—15693 сап ыр, «Одиссея»—12110 сап ыр, экөө биригип 27803 сап ырды түзөт) 20 эсе чоңдук кылат. Ал гана эмес С. Каралаев айткан вариант оозеки көркөм чыгармачылык жөнүндөгү дүйнөлүк илимде эң көлөмдүү чыгарма катары эсептелген инди элинин эпосу «Махабхараттан» (бардык бөлүмдөрүн кошо эсептегенде эки жүз миң сап ыр) да 2,5 эсе чоң. «Манастын» бүгүн илимге белгилүү болгон варианттарынын ичинен да С. Каралаевдин варианты көлөмү жагынан арбыны. Ал айткан «Манас» — эпостун биринчи бөлүмү гана колдо болгон материалдардын ичинен С. Орозбаковдон жазылган үлгүдөн көлөм жактан аз. Ал эми эпостун бардык бөлүмдөрүн кошуп эсептегенде Саякбайдын вариантына тете келүүчү вариант жок. Ошентип, «Манас» дүйнөдө өзү сыяктуу чыгармалардын ичиндеги көлөм жагынан теңдеши жок эпос болсо, Саякбай Каралаев биз билген манасчылардын арасындагы эң чоң варианттын жаратуучусу.

С. Каралаев айткан вариантынын көлөмү жактан эле манасчылар арасында биринчилик орунду ээлеген адам болбостон, эпостун мурдатадан элге кеңири белгилүү болгон бөлүмдөрүн бүт баштан аяк толук айткан жана жаздырган да жеке адам. Ырас, эл арасында айтылып жүргөн маалыматтарга караганда чоң манасчылардын көбү эпостун негизги үч бөлүгүн бүт аткаруучу экен. Айрым билген адамдар Чоюке да үч бөлүмдү бүт, болгондо да ушул биз жакшы билген С. Каралаевдин вариантына жакын айтканын эскеришет. Ал гана турмак Саякбай сыяктуу эле Чоюке да Сейтектен кийинки анын тукумдарынын иштери жөнүндө да айтканы белгилүү. Ошондой эле Сагымбай манасчы да эпостун негизги үч бөлүмүн бүт айтканы эскерилет. Биздин учурубусздагы манасчылардын арасында да эпостун үч бөлүмүн тең айтып жана жаздыргандар бир топ. Алардын катарына Саякбайдын өзүнөн башка Чокморов Мамбетти, Ырысмендиев Шапакты, Сазанов Багышты, Ыбырай Абдырахмановду ж. б. кошууга мүмкүн. Ошондой болсо да бул багыттагы Саякбай манасчынын орду өзгөчө. Анткени, биз үч бөлүмдү толук айтканын даана билген манасчылардын ичинен Чоюкеден материал такыр эле жазылбаган, Сагымбайдан биринчи бөлүм гана кагаз бетине түшүрүлгөн. Ал эми өзү менен доорлош манасчылардын арасында окуяларды толук жана кеңири планда, жогорку көркөмдүктө бергендиги боюнча Саякбайдын варианты өзүнчө бөлүнүп турат. С. Каралаев жараткан варианттын зор көлөмдүүлүктөн кийинки өзгөчө белгиси — эпостун мурдатан келе жаткан салттык туруктуу окуяларын толук камтып, кеңири планда бергендигинде.

Дүйнө элдеринин көпчүлүгүнүн баатырдык эпосторуна таандык болгон салттык окуялар жана алардын өнүгүү схемасы негизинен бул түрдүү: баатырдын тегинен кабар берүү, болочок баатырдын дүйнөгө келүүсүнүн даярдалышы балалык күндөрү, биринчи эрдиктери, жолдош табуу, үйлөнүү, негизги баатырдык иши. «Манас» эпосунда да ушул схемага жакын түзүлгөн "салттык туруктуу окуялар орун алган. Алар төмөнкүлөр: Баатырдын теги, күчтүү душмандардан жеңилип калуу, сүрүлүп башка жерге баруу, эл башына кыйын күн түшүп турганда аны азаптан куткара турган баатыр баланын төрөлүшү, Манастын балалык

чагы, алгачкы эрдиктери, хан шайланышы, элин таап, жерин душмандардан бошотуп алуу, Алмамбеттин окуясы, Каныкейге үйлөнүү, Көкөтөйдүн ашы, Чоң казат, баатырдын өлүмү, күмбөз салуу. Эпостун биринчи— «Манас» бөлүгүнүн мазмунун түзгөн негизги окуялар ушулар. Ырас, булар түрдүү манасчылардын вариантында түрдүүчө орун алышы — биз келтирген ирээт менен эмес, башкачараак курулушу, кээсинде толук айтылып, кээде мунусу же тигиниси кыска берилиши, ал гана турмак түшүп калышы, араларында көптөгөн башка окуялар киргизилип айтылышы мүмкүн. Бирок, бул окуялар көпчүлүк манасчылардын варианттарында бар, аларды эл мурдатан жакшы билишет, анткени укумдан тукумга өтүп, эпостогу туруктуу салттык белгиге айланган. «Манас» эпосуна таандык башкы тема, негизги идея ушул туруктуу өзөк окуяларга ылайык белгиленет. Ошон үчүн эпостун бардык варианттарындагы тема, идея бир. Бирок, ар бир манасчы ошол туруктуу өзөк окуяларды өзүнчө кабыл алып, өзүнчө деталдаштырат, окуяларды өз сөзү менен берет, белгилүү сюжетти өзүнчө ырга айландырат (бул учурда да көркөмдөтүүнүн мурдатадан иштелип чыккан даяр ыктары менен каражаттарын пайдалануу, ал гана эмес даяр элестүү ыр саптарын ошол түрүндө эч өзгөртүүсүз кеңири келтирүү адаттагы жалпы кабыл алынган көрүнүш). Манасчылык өнөрдөгү кесиптин өзгөчө сырынын бири ошол эпостун туруктуу салттык окуяларын терең өздөштүрүп, өз орду менен, толук жана кеңири планда бере билүүдө. Саякбай манасчы түзгөн вариант ошол эпостогу туруктуу салттык окуяларды толук камтыгандыгы жана алардын ар бирин терең өздөштүрүү аркылуу иштеп чыгып, кеңири планда деталдаштырып бере алгандыгы менен бизге белгилүү болгон көп варианттардан айырмаланып турат.

С. Каралаев өз вариантында эпостогу салттык окуяларды канчалык деңгээлде толук камтыгандыгын жана ар бир эпизодду иштеп чыгууда кандай салым кошо алгандыгын даана көрүү үчүн ал айткан тексттердин кыскача схемасын келтирүүнүн өзү да жетиштүү: Вариант салт боюнча баатырдын жети атасын санап көрсөтүүдөн башталат. Манастын аталары Жакып, Каракан, Балакан, Ногой, Чаян, Бөйөн, Түгөй, Каракан өлгөндөн кийин анын жетим калышкан сегиз уулунун жаштыгынан пайдаланып Молто, Алооке баш болгон күчтүү душмандары кыргыздарды басып алып, катуу эзип, көп кордуктар көргөзөт. Каршылык көрсөтүүгө аракеттенген Каракандын балдарын туш-тушка бөлүп айдап жиберет. Каракандын сегиз уулунун эң кенжеси Жакып кырк үйлүү кишилер менен кошо Алтайга айдалат. Алар Иленин башы Үч-Аралдан өтүп, Ак-Талаа деген жерге барышат да кен казып, эгин айдап жан багышат. Жакып ченде жок байыйт, бирок баласыз болгондуктан армандуу жүрөт. Буруттан (кыргыздан) Манас деген баатыр чыгып, сени жеңет деген аярларынын сөзү боюнча Эсенкан Манас аттуу баланы таап келүү үчүн көп балбан-баатырларын жөнөтөт. Алар көп жерлерди кыдырып чыгышып, акыры Самаркандан чоң эшендин уулу Жарманас аттуу балага жолугушуп, аны байлап кетишет.

Жакып түш көрөт: баарын алган кыраан ала барчын бүркүт кармап, өткүр кылыч таап алып, бүтүн дүйнөгө көлөкөсү тийген чатырга кирип, ай менен күндү чакмак алып ойнойт. Той берип, түшүн жорутат, түштү Акбалта баатыр балалуу болот экенсиң, эли-жерди табат экенбиз деп жоруйт. Көп узабай Манас төрөлөт, Жакып чоң той берип, баланын аты

Манас коюлат, сырттан келген адамдарга баланын атын Чоң жинди деп угузушат. Манас бешке чыкканча бечел калат, жетисинде жанда жок тентек чыгат. Катыксын үчүн аны ата-энеси Ошпур аттуу өз койчусуна беришип, анда Манас он экиге чыкканча жүрөт.

Жаш Манастын биринчи чоң эрдиги жер коруган калмактардын Кочку аттуу балбанын 700 колу менен кошо жеңгени. Ошол согушта качып кутулган Тагылык аттуу адамдан кабар алган Эсенкан Дөңгү, Жолой аттуу баатырларын баш кылып 10 миң аскер аткарып Манасты байлап келүүгө жөнөтөт. Эки жүз балбаны менен калп эле соодагер болумуш болуп 40 төөгө пул артып алып келген Дөөдүр Манас жолдоштору менен ордо атып жатканда үстүнөн чыгып, жаш баатыр черткен чүкө тийип төөнүн буту сынат да чатак башталып, жолдоштору кыргын тапкан Дөөдүр өзү гана жалгыз качып кутулат, Дөөдүрдөн кабар алган кол келип, чоң согуш болот. Дөңгү Манастан өлөт. Жолой менен Манас беттешип, Жолой жеңилеринде качып кутулат. Манастар айлына кайтат, туугандары кубанат. Манас кырк жолдошу менен кырк чилтенге, жигит пири Шайга жолугушат.

Акбалтадан алыста калган элинин, Кошой баатырдын кабарын уккан Манас Кошойду издеп жөнөп, аны Ат-Башыдагы Чеч-Дөбөдөн таап жолугушат. Манасты кубанып тоскон Кошой көрүшкөндө:

«Калың журтуң издебей
Калмакка жүрөр жөн барбы,
Эми караңгун көк жал эл кайда?!»

— деп элдин чабылып, чачылышын арман кыла учурашат. Кошой өзү жалгыз уруусу менен көп душманга бой бербей кармашып жүргөнүн айтып, көчүп кел дейт. Кошойдун кеңеши боюнча 40 үйлүү элин көчүрүп келмек болуп, Манас кайра кетет. Кошой алты айдан кийин утурлап барып тосуп аламын деп убада кылат. Жиберген колу жеңилгенин аман калып качып баргандардан уккан Эсенкан катуу ачууланып, Манасты байлап келүүгө дагы көп кол жөнөтөт. Манас Кошойго жолугууга кеткенден кийин 40 үйлүү кыргыз Акбалтанын кеңеши боюнча көчүп Ала-Тоого бет алат. Эсенкан жиберген көп кол издеп келип аларды мурдагы ордунан таппай калат да, көчтүн изине салып, артынан кууп жөнөйт. Алардын караанын көргөн Акбалта менен Кутубий алдын тосуп уруш салышат. Манас келип, катуу уруш болуп, Манастын 40 жолдошу кырылат, Каражой мерген атын да атып өлтүрөт. Көп жоонун курчоосунда жөө калган Манасты көп колу менен келген Кошой куткарып алат. Ал Билерик менен Жарманасты бошотуп келген экен. Эсенкан жиберген кол жеңилип, Жолой, Нескара, Каражойлор качып кутулушат. Алардан кабар алган Эсенкан катуу кайгырып, Коңурбайды чекке коюп жатып калат. Манас айылы менен Таласка келип конот.

Өзүнө ылайык жолдош издеп аттанган Манас Баба дыйканга жолугуп анын сунушу боюнча эгин айдап, анын түшүмү өтө көп болот. Ошол учурда кургакчылык болуп эли ачка калган нойгуттардын Карача ханы эгин издеп келип жолугуп ага Аккуланы тартуу тартат. Манас Аккуланын колкосу үчүн эгинин бүт нойгуттарга берет.

Аккуланы минип аттанып чыккан Манастын алдынан Кызыр жолугуп, ага атайылап асмандан түшкөн алты курчту (кылыч) берет. Талаадан Бакай, Ажыбай, Шууту, Ырчы уулдарга жолугуп, Аккелтени

алып элине кайтат. Атагы артып, ар жактан келип кошулган баатырлардан 40 чоро курулат. Элге кордук көргөзүп жатат деп арызданып келген Айкожонун сунушу боюнча Анжияндагы Алоокеге каршы аттанат. Анын кабарын уккан Алооке коркуп качып жөнөйт. Манас Алоокени кууп жетип аскерин жеңет өзүн өлтүрөт. Элге кабар берип, чогулуп келгендерге Алоокенин дүнүйөсүн таратат. Кошойдун сунушу боюнча Манасты хан көтөрүшөт. Манас нойгуттарга көп кордук көргөзгөн Шоорук канга каршы аттанып, аны жеңип, кызы Акылайды тартууга алып үйлөнөт. Элине кайтып келе жатканда Бакай Карачтын кызы Көрпаянга үйлөнөт. Андан нары Чубактын окуясы башталат. Ал баласыз зарлап жүрүп Акбалтанын талаадан таап алган баласы. Чубак эр жеткенде Букардын ханы Караканга келип, аны камайт. Каракандын кызы Каныкей жекеге чыгып, жеңилеринде Чубак качат. Ууда жүргөн Манас түш көрүп, аны Бакай сага Чубак баатыр келет экен, Каныкейди алат экенсиң деп жоруйт. Чубак келип качкан жайын айтат. Манас Кумайык таап алып, аны бактырууга ылайыктуу адам деп Каныкейге куда түшмөк болушат. Бирок, Жакып мал берүүдөн баш тартат. Бакай көп дүнүйө менен өзү куда башы болуп барып Каракан менен кудалашат. Манас жакшы бак деп Кумайыкты Каныкейге берет. Бирок, айтылган убагында колуктусун алып кетүүгө келген Манас Кумайыктын куйругу күйүп калганын көрүп ачууланып Каныкейди албай таштап кетип калат. Төштүктүн тоюнда кыргыздын он эки ханы оолугуп Манасты чаап алмак болуп аттанышат. Бирок, Манаска келгенде ага даай албай, баатырдын эмнеге келдиңер деген сөзүнө Бээжинге казат кылалы деп келдик дешет. Манас ага маакул болуп, калган баатырларга да кабар берип, камданып аттанышат. Колду Кошой баштайт. 40 күн, 40 түн жол жүргөн соң кол тыныгууга токтоп, Бакай менен Манастын сунушу боюнча Алмамбет чалгынга жөнөйт, Сыргакты жолдош кылып алат. Алар кеткенден кийин Алмамбет чалгынга кетти, сен оорукта калдың деп көкүткөн Кыргыздын сөзүнө арданган Чубак күүлөнүп кеткендердин артынан аттанат. Бакайдан кабар уккан Манас аны тыймак болуп соңунан кетет. Чубак чалгынчылардын артынан жетип, жаман сөздөр менен Алмамбетти тилдеп, эки баатыр кылыч суурушуп калганда Манас келип экөөн тыят.

Баатырлар Талчокуга чыгып, дүрбү менен Бээжинди көрүшөт. Алмамбет өз тарыхын айтат: Атасы Азизхан, энеси Соорондүктүн кызы Алтынай. Алмамбет жышааналуу бала болуп төрөлөт, 6 жашка чыкканда ажыдаардан 3 жыл окуйт, 12 чыкканда Коңурбайды жеңип, аны Эсенкандын ордосуна кубалап барат. Эсенкан менен Коңурбайдын чагымы боюнча Карыкан өлтүрмөк болгондо качып чыгып, Көкчөгө жолугуп, алты жыл кызматын кылат. Ушак менен андан кетип Букардан Бакайга жолугат. Бакай Каныкейге алып барып, ал жакшы күтүп, жакын сиңдиси Аруукени алып берет.

Чубак менен Манас ошол Талчокуда калып, андан нары жөнөшкөн Алмамбет менен Сыргак кароолчу, сакчыларды жеңип, Алмамбеттин туулган жерин көрүп, Бурулчага барып жолугушуп, андан нары барып жылкы тийишет. Эки баатыр бири-бирине жардам берип, жылкыны айдап, ит урушун салып урушуп жүрүп отурушат. Манас менен Чубак келип, төрт баатыр жоонун көп колун кайра сүрөт. Бирок, аларга жардамга дагы көп кол келип кошулуп, уруш кайра күч алат. Кыргыздын колу келип, согуш кызыйт. Душман тараптан Жолой, Мадыган өлөт. Чубак колго түшүрүп алган Нескаранын сунушу боюнча

Эсенканга Ажыбай менен Үрбүнү элчиге жиберешет. Ал билермандары менен кеңешип туруп жарашууга макул болуп, хандыгын берет, кызы Бурулчаны баш кылып миң кыз, көп дүнүйө тартуу тартат. Коңурбай түп Бээжиндин ханы Карыканга качып кетет. Бакай баш болуп согушка келген колдун көбү кайтат. Аңдып жүргөн Коңурбай жашырынып келип Манасты ууга сугарылган айбалта менен шилиге чаап жарадар кылат, Манасты өлтүрдүм деп элине кабар салып, согушка камданат. Алмамбет Манасты дарылап, ал айыгып калганда көп кол менен Таласка жөнөтөт. Бирок, жолдо баратып Манас жоодон коркуп качып келиптир деп эл ушак кылат го деген ой менен токтоп калат. Ушул учурда Коңурбай көп кол менен келип мурда Манас турган шаарды камайт. Көпкө созулган катуу согуштан кийин 40 чоро ит урушун салып качып олтурушуп Манастар жаткан жерге келишет. Чоң, кыргындуу согуш болот. Душмандардын чоң мергени Кожожаш келип, ал Музбурчакты, Сыргакты, Серекти ж. б. атып өлтүрөт. Алмамбет да окко учат. Аккулага ок жаңылып, Манас жөө калат.

Түшүнөн чочуган Каныкей Тайбуурулду жетелетип Бакайды Манаска жиберет. Тайбуурулду минген Манас катуу каар менен согушка кирип, душмандарды кубалап шаарына камайт. Эл кайтууга камдана баштайт. Манас намаз окуп жатканда Коңурбай аңдып келип найза менен сайып, экинчи жолу жарадар кылат.

Өлгөндөрдүн сөөгүн чогултуп көмүшүп, Алмамбеттин сөөгүн Саралага жүктөп коё беришип, эл кайра тартат. Манастын жарасы ырбап, атка жүрө албай, аны табытка салып жөнөшөт. Кол элге кайтат. Кабылдап кеткен жарадан Манас өлүп, Каныкей күмбөз салдырат, сөөгүн Эчкиликтин кара зоосуна жашырын казылган үңкүргө койдурат. Жогоруда келтирилген окуялардын кыскача схемасынан таасын көрүнүп тургандай С. Каралаевдин вариантында «Манас» эпосуна мүнөздүү болгон туруктуу өзөк окуялар толук камтылган. Чынында варианттын баркы жеке эле салттык эпизоддорду баштан аяк толук чагылдыра алгандыкта дешке да болбойт. Анткени, ал маселенин бир гана жагы. Анын үстүнө чечүүчүлүк мааниге да ээ боло албайт. Себеби: салттык белгилерди өз вариантында берүү манасчынын табылгасы эмес, милдети, ал белгилер негизинен ар бир вариантта болуусу шарт, ошон үчүн аларды туруктуу салттык белгилер — көрүнүштөр дейбиз. Кеп ошол өзөк окуяларды терең өздөштүрүп, туура чечмелей жана кеңири планда бере билүүдө. Мына ушул белги чечүүчү мааниге ээ жана манасчылык кесиптеги өнөр ээсинин деңгээлин, чеберчилигин, таланттык дараметин көрсөтүүчү чен катарындагы милдетти аткарат. Өзөк окуяларды ар бир манасчы өз вариантында негизинен эскергени менен баары эле ар бирин эпостогу негизги идея менен башкы теманын талабына ылайыкташтырып терең чечмелеп, кеңири деталдаштырып, толук мүнөздө, жогорку көркөмдүктө берүү дараметине ээ боло беришпейт.

Бул деңгээл Саякбай сыяктуу чоң манасчылардын гана үлүшүнө таандык энчи. С. Каралаевге таандык улуулук, анын талантынын күчү, ой жүгүртүүсүнүн кенендик масштабы, фантазиясынын байлыгы, эпостун эл арасында мурдатан айтылып келе жаткан материалдарын канчалык терең өздөштүргөндүгү так ушул анын «Манастагы» салттык белгилерди майда деталдарына чейин кеңири планда, чебер устаттык менен иштеп чыга алгандыгынан өзгөчө даана көрүнөт. Адатта катардагы манасчы салттык окуялардын айрымдарын кеңири

айтканы менен көпчүлүгүн кыска, же эскерген гана мүнөздө берсе, чоң манасчы ар бирин толук, ал гана турмак алда канча кеңейтип, жаңы деталдык белгилер менен толуктап айтат. Бирок, муну манасчы эпоско жаңы, мурдагылар айтпаган материал кошо берет экен, же ошондой кошумчаларды көп киргизүү чоң манасчылык белгини түзөт экен деп түшүнбөө керек. Кайсыл деңгээлдеги манасчы болбосун анын эпоско кошкон салымы салттык нуктун негизинде жана чыгарманын идеялык мазмунуна карама каршы келип, терс таасирин тийгизбегендей мүнөздө болсо гана оң катары кабыл алынат. Тескерисинче өзөк окуянын чегинен чыгып кетсе, же эпостогу башкы тема менен идеянын багытына туура келбесе андай кошумча чыгармага чоң манасчы тарабынан киргизилген күндө да оң деп бааланбайт, айтуучунун андай кадамы эл арасында нааразылык пайда кылат.

Саякбай манасчынын зор ийгилигинин бири катары ал дүйнөдө көлөм жактан теңдешти жок вариант жаратууда ошол ата-бабалар тарабынан чийилген чийиндин ченеминен чыкпай, салттын талабына туура келген ык аркылуу гана аракеттенгендиги. Анын түзгөн вариантында эпостун салттык өзөк окуяларына туура келбей турган бир да орчундуу, же көлөмдүү эпизод жок. Демек, манасчы эпостун мазмунун ошол мурдатадан келе жаткан салттык белгилерин терең өздөштүрүү аркылуу гана байыткан.

С. Каралаев айткан «Манастын» жогоруда келтирилген кыскача сюжеттик нугунан айкын көрүнүп тургандай ал варианттын мазмунунун басымдуу көпчүлүк бөлүгүн согуш жана согуштук» аракеттерге байланыштуу окуялар түзүшөт. Согуштун түрлөрү көп: баскынчы душмандарга каршы туруу, жортуулга чыгуу, эли-жерди бошотуу үчүн күрөш, зордукчул баскынчыны жазалоо ж. б. Ар бир согуштук аракеттин өзү да көптөгөн туруктуу деталдык көрүнүштөрдөн турат: чалгын чалуу, жекеге чыгуу, аламан уруш, куугун ж. б. Албетте, бардык эле согуштук аракеттер бир планда, бири-бирине окшош болуп сүрөттөлбөйт, ошол үчүн алардын деталдык көрүнүштөрү да ар башка Мисалы: жол жүрүү, чалгын чалуу жортуул, же башка жактагы душманга каршы аттануу учурунда гана болуу мүмкүн, же ит урушун салуу — сан жагынан душманынан аз болгон баатырлардын өзүнүн негизги колуна кошулуу аракетинин, же каптап келе жаткан жоонун жолун бөгөп, такаат кылуу, ошол аркылуу өз жолдошторунун, же колдун узап кетишине жетишүү учурларында колдонулат ж. б. Кыскасы, С. Каралаев түзгөн вариант эпостун бизге белгилүү материалдарынын ичиндеги согуш окуялары өзгөчө көп жолуккан жана алар айрыкча деталдаштырылып, кеңири иштелип чыккан үлгүсү.

Саякбай манасчы айткан «Манас» мазмунунун согуштук окуяларга байлыгы менен эле айырмаланбайт. Бул вариант да жалпы эпоско таандык болгон кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы делген баага толук татыктуу. Анда эл турмушунун түрдүү жактары кенен чагылдырылган. Ырас, согуш жалпы көлөмдүн басымдуу бөлүгүн ээлейт, бирок вариантта жашоо тиричилигинин башка көрүнүштөрүн сүрөттөө да аз эмес. Мисалы: бул варианттын мазмунунан согуштук аракеттерден башка да элдин жай турмушунан кабар бере турган кен казуу, эгин айдоодон тартып, мал багуу, ууга чыгууга чейин, түш жорутуу, той берүү, жаңы туулган балага ат коюу расмисинен тартып, куда түшүү, келин алуу, аш берүүгө чейин ж. б.

көптөгөн элестерди, сүрөттөөлөрдү көрөбүз. Кыскасы вариантта элдин баатырдык-эрдик иштери, бул багыттагы салттык түшүнүктөрү менен катар эле жай турмушу, күндөлүк тиричиликти, үрп-адаты, коомго, жаратылышка карата көз караш-түшүнүктөрү, билгендери менен ой жорууларына чейин жеткиликтүү чагылдырылган. С. Каралаев эпостогу жеке эле айрым окуяларды гана эмес, кеңири белгилүү болгон башкы каармандардын образдарын да өз алдынча түшүндүрөт, аларды башка манасчыларда кезикпеген, же сейрек учураган сапаттарга ээ кылып сүрөттөйт. Мисалы: бизге белгилүү манасчылардын басымдуу көпчүлүгүнүн варианттарында Каныкейге таандык негизги сапат сарамжалдуулук, уздук, акылмандык делсе, Саякбайда Каныкей эң алды менен баатыр, ал «Адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн» айтылуу баатыр Чубактын шаштысын кетирип, Букар шаарынан кубалап чыгат, Коңурбай Таласка келип, капыстан кол салганда жараксыз согушка кирген Манаска караан болуп, калың жоонун арасынан ажыратып калат ж. б. Жеке эле Каныкей эмес, эпостогу көптөгөн башка каармандар да Саякбайдын вариантында башкалардан айырмаланып турган өзгөчөлүктөргө ээ.

С. Каралаевдин варианты зор көлөмүнө, кеңири мазмунуна тете келе турган жогорку деңгээлдеги көркөмдүккө да ээ. Баштан аяк жалаң ыр менен гана түзүлгөн бул вариантта элестүү саптар, таасирлүү сүрөттөөлөр, зор эргүү менен түзүлгөн уккан адамды кайдыгер калтырбай, толкундата турган көрүнүштөр бир топ. Варианттагы ар бир каармандын өзүнө ылайык жүзү, сүрөтү бар. Мисалы: Манастын кебетеси

«Майланган буудай жүздөнгөн,
Күүгүм туман көздөнгөн
Айкөл Манас кабылан»
— делип сүрөттөлсө, Алмамбет:
«Сепкили жок ак жүздүү,
Чекири жок кой көздүү,
Узун бойлуу, кең далы,
Ары балбан, ары шер,
Айсарала ат минген
Азиз кандын жалгызы»
— делет.
Чубактын көрүнүшү—
«Туурасы жоон, бою пас,
Тулку бою кара таш.
Билеги жоон, таш жүрөк,
Пил мүчөлүү бадирек.
Алышса адамдын алы жетпеген,
Арстандын тиши өтпөгөн,
Акбалтанын Чубагы
Ай-ааламды буй кылган
Арстандын бири бу дагы».

Мындай таамай берилген элестүү сүрөттөөлөр вариантта арбын. Ушундай зор көлөмдүү чыгарманын бардык эле окуясы оозеки аткарылган учурда бирдей иштелип чыкпашы, көркөмдүк деңгээли жактан бир кылка болбошу табигый нерсе.

Саякбайдын вариантында да өзгөчө эргүү, айрыкча шык менен айтылган, эстетикалык эбегейсиз таасирлүү күчкө ээ болгон элестүү үзүндүлөр, эпизоддор, ошону менен бирге эле чала иштелген, солгун жерлер да бар. Анын үстүнө ар бир манасчынын өзүнүн көңүлүнө жаккан, бардык ынтаасы менен берилип аткарган эпизоддору да болот. Адатта манасчылар мындай эпизоддорду эл алдында көбүрөөк аткарышат. Ушунун натыйжасында эпизод да эң майда деталдарына чейин тыкандык менен иштелип чыгып, такталат, калыпталат. Анын тескерисинче манасчы эл алдында сейрек аткарган эпизоддор алда канча «чийки» иштелет.

Саякбай Каралаевдин вариантындагы анын өзү сүйгөн, чын ынтаасы менен өзгөчө берилип аткарган эпизоддорунун бири «Каныкейдин Тайторуну чапканы» эле. Бул эпизодду Саякбай сыяктуу көркөмдүк деңгээлде, андай таасирлүү күч менен аткарган бир да башка манасчы бизге белгисиз. Ушул эпизодду Саякбай манасчынын өз аткаруусунда уккан ар бир адам кайдыгер калып, толкунданбай коё алуучу эмес.

Саякбай манасчыдан жазылган варианттагы мүчүлүштүктөр катары ыр саптарындагы кайталоолорду, айтуучунун түшүнүк деңгээлине байланышкан айрым идеялык мүнөздөгү кемчиликтерди көрсөтүүгө болот. С. Каралаевден жазылган вариантта, айрыкча «Манас» бөлүгүнүн алгачкы окуяларында көркөмдүк деңгээли жактан солгун, толук такталып жана бири-бирине кынапталып бүтпөгөн ыр саптары да кездешет.

Бул абалды манасчынын устаттык деңгээли, талантынын күчү менен байланыштырып кароого жана ошол аркылуу жалпы эле анын жеке дараметине күдүк туудуруп, чоң манасчылык касиетине шек келтирүүгө болбойт. Анткени, анын вариантында мындай мүчүлүштөр кетүүнүн бир катар жөндүү, жүйөөлүү себептери бар. Варианттагы ыр саптарында кайталоолордун болушун да жана толук иштелип жетпеген, солгун ыр түрмөктөрүнүн кезигишин да эң алды менен С. Каралаевден текстти жазуу иши ал манасчы катары али жаш, такшалып жетише элек, эл аралап «Манас» айтып, көпчүлүктүн талкуусунан, сынынан өтүү жактан тажрыйбасы аз кезде башталып калгандык аркылуу түшүндүрүүгө болот. Бул негизги себеп. Маселенин экинчи жагы, негизги себепке кошумча болуп турган көрүнүштөр да бар. Саякбай «Манастын» салттык туруктуу окуяларын өздөштүргөнү, балким ар бир эпизод кандай айтылаарын башка манасчылардан укканы менен текстти жаздыруу иши башталганга чейин эпостун бүт окуясын баштан аяк өзү эл алдында аткарганы күмөн. Эгер аткарган күндө да ал айтуучунун анык алган ишине айлана элек экендигинде шек жок. Мындай шартта ага ар бир окуянын деталдык көрүнүштөрүн ошол текстти жазуу ишинин жүрүш процессинин өзүндө иштеп, тактап чыгууга жана аларды импровизациялоо менен ырга айландырууга туура келген. Эгер буга жазуу ишинин өзүнүн жүрүш процесси да айтуучу үчүн татаал, адаттан тыш жумуш экендигин кошсок жаш манасчы (бул жерде сөз айтуучунун өмүр жолунун жаштыгы эмес, өнөр ээси катарындагы тажрыйбасынын аздыгы жөнүндө) тексттерди жаздыруу учурунда жаңы ыр сабын табуу — даярдоо үчүн убакыт, тыным талап кылынган, ошондуктан ал текстти созууга, даяр ыр саптарын кайталоого аргасыз болгону өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бул ой манасчы өзү жакшы билген, эл арасында көп аткарып такшалган эпизоддордун текстин жаздырганда алар көркөмдүгү жогору, ар бир

сөзү өз ордунда, ашык сап эмес, ашык сөз да жок, ошондой эле кайталоолор да учурабай чыккандыгынан да таасын айгинеленет. Мисалы: «Каныкейдин Тайторуну чапканы» аттуу эпизод мунун ачык күбөсү. С. Каралаевдин өмүр жолунун кийинки учурларында деле эпостун бардык окуяларын ирээти менен бүт эл алдында системалуу түрдө айтуу шарты болгон жок. Муну эске алганда манасчыдан жазылган эпостун үч негизги бөлүмүнүн баары болбосо да, көп эле эпизоддору ал тарабынан жазуу процессинин учурунда гана деталдаштырылып чыгып, ырга айландырылганы күмөнсүз. Ушул жогоруда айтылгандарды эске алганда, биздин оюбузча Саякбай манасчынын кагаз бетине жазылган вариантында айрым солгун саптардын, же кайталоолордун кезигиши табигый нерсе. Мындан биз айтуучунун чабалдыгын көрбөйбүз, тескерисинче анын мурда тажрыйба жүзүндө көрбөй туруп эле эч даярдыксыз ушунча көлөмдөгү, татаал сюжетке ээ, эң көп адамдар катышкан чыгарманы майда деталдарына чейин иштеп чыгып, окуяларды дароо ырга айландырган талантынын күчүнө таң калууга гана болот.

Ушул жерде эске алып коё турган дагы бир нерсе С. Каралаев кээде кайталоону (ыр саптарынын сөзмө-сөз кайталоосу эмес, окуялардын, көрүнүштөрдүн кайталоосу) окуяларды чечмелеп берүүдөгү, терең түшүндүрүүдөгү атайын курал -- көркөм ык катары да колдонот. Мындай учурларда сөз болуп өткөн окуянын дагы кайта айтылышы мурдагыны сөзмө-сөз кайта берүү эмес, кийинки берүүдө окуя дагы такталат, кеңейтилет, деталдаштырылат, б. а. айтуучу мурдагы информациянын өзүн эле берип тим болбойт, жаңылыктар, толуктоолор менен байытат.

Варианттагы айрым идеологиялык мүнөздөгү мүчүлүштүктөрдү да бүт бойдон манасчынын жеке түшүнүгү, өз ишеними менен байланыштуу кароого болбойт. Анткени, мындай мүчүлүштүктөрдүн эң башкысы болгон ислам динине жан тартуу, аны үгүттөө көрүнүштөрү Саякбайдын жеке көз карашы, түшүнүгү менен тиешеси жок. Биз билгенден С. Каралаев динге анча ишене бербеген, өзү мусулман дининин канондорун билбеген, диндик эрежелерди өз турмушунда сактабаган адам эле. Мындай адам чын пейли, каалоосу менен мусулманчылыкты үгүттөбөсү өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошон үчүн ал айткан вариантта орун алган жеңилген жоону мусулман динине киргизүү же исламга жан тарткан айрым ураандык сөздөрдүн кезигүү учурларын эпостогу мурдатадан келе жаткан салттык белгилерди сактоонун бир көрүнүшү, мурдакылар айтканды ошол түрүндө ылгабай кабыл алып, анча маани бербей жөнөкөй кайталоо деп кароого болот. Албетте, динге, ошонун ичинде ислам динине жан тартууну «Манас» эпосундагы туруктуу салттык белги дешке мүмкүн эмес. Ошондой болсо да мусулман дининин ишенимдери эпосто көптөн бери орун алып келе жаткан көрүнүш экенинде шек жок. Буга акад. В. В. Радловдун өткөн кылымда жазган маалыматтары да айгине күбө. Жалпы алганда исламды жөнөкөй ишеним — эл пайдаланган дин катарында гана берүү менен тим болбостон, ага жан тартып, үгүттөгөн түшүнүктөрдү ылгабай, эпостун салттык белгилеринен ажыратпай өз вариантында пайдалануу Саякбайдын күнөөсү, анын мүчүлүш жагы экени да талашсыз. Ошентсе да мындай көрүнүштөр вариантта аз, анын үстүнө чыгарманын идеялык мазмунуна эч таасири жок, окуялар менен жуурулушуп кетпестен, сыртта бөлүнүп турат.

Бул сыяктуу айрым кемчиликтерине карабастан Саякбай Каралаев жараткан вариант «Манастын» бүгүн колдо болгон варианттарынын ичиндеги эң мыктыларынын бири. Атактуу манасчынын өз аткаруусунда ушул мүнөздөгү анча-мынча кемчиликтер эч сезилчү эмес. Буга анын артисттик чеберчилигинин өзгөчө күчү өзүнчө таасирин тийгизгени шексиз.

Саякбай Каралаевдин актерлук таланты манасчылык касиетинен ашып түшпөсө, кем калбаган адам эле. Анын «Манасты» аткарып жатканын уккан адамдардын ичинен кыргыз тилин билбегендер да сөз эмне жөнүндө болуп жаткандыгын манасчынын өңүнөн, үнүнөн, кыймыл-аракетинен, өзүн кармоосунан эле таасын түшүнүп, айтуучунун артисттик чеберчилик күчүнө чексиз ыраазы болушчу. Саякбайдын эпосту аткарып жатканын өз көзү менен көргөн адамга «Манасты» мындан башкача ык менен аткарууга болот деген ой келүүчү эмес, тескерисинче Саякбайдын аткарышынан башкачараак мүнөздө аткарылса элдин сүйүктүү чыгармасынын кадыр-баркы төмөндөп, бир нерсени кемчил тартып калуучудай туюлуучу.

«Манасты» изилдөө илиминде манасчылардын айрым топторун бириктирип турган атайын школалардын болгондугу белгилүү. Манасчылык кесиптин мындай школалары географиялык, уруулук, таптык белгилерге карата түзүлбөстөн, айрым зор таланттын чыгармачылык күчүнүн тийгизген таасири аркылуу пайда болгон эстетикалык принциптеги белгиге карата түзүлгөн. Андай школанын негиздөөчүсү өзгөчө чоң манасчы, ал эми анын да өзүнчө жолун жолдоочулары—окуучулары, анын салтын улантуучулары болушкан.

Ар бир эле чоң манасчы школа түзө берген эмес. Бул иш сейрек кезигүүчү, айрыкча зор таланттардын гана үлүшү.

Биз жакшы билген Саякбай Каралаев да ошондой манасчылардын өзүнчө атайын бир школасын негиздеген адам. Буга бүгүнкү күндөгү анын жолун жолдоп, эпосту ошонун вариантына жакын үлгүдө, Саякбайга мүнөздүү манерада аткарып жүргөн көптөгөн манасчылардын бар экендиги күбө. Андай Саякбайдын жолун жолдогон манасчылар айрыкча жаштар арасында көп.

Саякбай манасчынын чыгармачылыгы, ал жараткан варианттын өзгөчөлүктөрү «Манастын» көптөгөн изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде атайын каралып, жогору баага ээ болуп келе жатат. Анын бул өнөрүн, талантын, чеберчилигин, атак-даңкын окумуштуулар жогору баалашып, «ХХ-кылымдын Гомери»—деп, ысмын байыркы гректердин легендарлуу аэди менен тең баалашат. Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, акад. Ч. Айтматов: «Эгер менден өз элиңдин улуу адамдарынан кимди билесиң?—деп сураса, мен биринчи кылып Саякбай Каралаевди атаар элем»—деп жазат.

Жогоруда С. Каралаев айткан варианттын «Манас» бөлүмү, б. а. эпостун үч бөлүмүнүн биринчиси жөнүндө гана кыскача сөз козголду. Саякбай манасчынын «Семетейи» менен «Сейтеги» жана анын уландылары жөнүндө деле негизинен ошол «Манаска» айтылган сөздөрдү айтууга болот. Анткени, айтуучу чыгарманын биринчи бөлүмүн кандай иштеп чыгып, аны өркүндөтүүгө өз салымын кошсо, кийинки уландыларын деле так ошондой мүнөздө иштеп чыккан. «Манас» эпосунун биринчи бөлүгү сыяктуу эле «Семетей» менен «Сейтекте» да бардык варианттар үчүн мүнөздүү болгон негизги тема, жалпы идея бар. Мындай бирдик туруктуу салттык окуялардын ар бир

вариантта орун алышы жана чыгармадагы катышкан негизги каармандардын бирдейлиги, аларга берилген мүнөздөмөлөрдүн өзгөртүлбөй сакталышы аркылуу жүзөгө ашырылат. Көпчүлүк семетейчилердин варианттарынан орун алган «Семетейдеги» салттык туруктуу эпизоддор булар: атадан жаш калган Семетейдин Букарга барып таятасынын колунда чоңоюшу, тегин уккан жаш баатыр Таласка келип атасынын ордун ээлеп, элине ээ болушу, Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү, баатырлардын өчүн алуу үчүн Коңурбайга каршы аттануу, Коңурбайдын өлүмү, Семетейдин Кыястан жеңилиши жана кайып болушу.

Ушул салттык туруктуу окуяларды ичине камтыган Саякбай Каралаевдин вариантынын кыскача сюжеттик схемасы бул түрдө: Манастын сөөгүн койгондон кийин кырк күн өтпөй Көбөш мага тийсин деп Каныкейге арачы жиберет. Ал болбой койсо ордосун талап, кордук көргөзөт. Баласына чиренип ушинтип жатат деп балтыр бешик Семетейди өлтүрмөк болот. Каныкей уулун көтөрүп, Чыйырдыны ээрчитип атасынын шаарын көздөй качат. Тегин билбей таякеси Ысмайылдын колунда анын баласы катары өскөн Семетей он экиге келгенде атасы ким экендигин билип, Каныкейдин кыргыз, Манас жөнүндөгү жомогун угуп, элин издеп Таласка келет. Уу берип аны өлтүрмөк болгон чоң атасы Жакыпты өлтүрүп, атасынан калган буюмдарды алып, Букарга кайтат. Таятасынын ыраазылык алып, Таласка көчүп келип, атасынын ордун басып элине ээ болот. Кастык кылып курал менен каршы чыккан Абыке, Көбөш, Манастын кырк чоросу Семетей колдуу болуп өлүм табышат.

Семетейдин аталаш тууганы Чынкожонун күүлөөсү менен жедигердин Толтою Семетейдин кудалаган колуктусу Айчүрөктү аялдыкка алмак болуп, Акундун шаарын камайт. Сексен күн уруксат сурап аккуу кебин кийип учуп чыккан Айчүрөк Таласка келип, Семетейдин ак шумкарын ала качат. Артынан издеп барган Семетей Чынкожо, Толтойлорду жеңип, Айчүрөккө үйлөнөт. Атасынын кунун куумак болуп элден жыйып кол ал деген Каныкейдин сөзүнө болбой Бакайга жол баштатып, Күлчоро менен Канчорону ээрчитип аттанган Семетей Коңурбайдын огуна жараланып кайра элге кайтат. Оорусу катуулап, бирок, Айчүрөк келип ок аттап, жарадан айыктырат. Көп кол менен Коңурбай келип согуш болот. Күлчоро, Канчоролор көп эрдиктер көргөзөт. Көп согуштардан кийин Коңурбай Семетейден өлүм табат. Чыккынчылык кылган Канчоронун алдоосу менен жараксыз жоонун ортосунда калган Семетей жарадар болот. Анын сөөгүн эч ким издеп таба албайт. Элди Кыяс чаап алып, Таласка Канчоро хан болот, Айчүрөк олжого кетет.

Жогоруда эскерилген сюжеттик схемадан даана көрүнүп тургандай С. Каралаевдин вариантында «Семетейдин салттык туруктуу окуялары толук камтылган. Ал гана турмак бул вариантта Каныкейдин жомогу аркылуу баяндалган «Кыз Сайкалдын окуясы», «Көзкамандардын Манаска кастыгы», Толтойдун эскерүүсү катары берилген «Көкөтөйдүн ашы» сыяктуу эпостун «Манас» бөлүгүнө тиешелүү эпизоддор да орун алган. Булардан башка да ушул варианттын жеке өзгөчөлүгүн түзө турган көптөгөн майда окуялар, деталдык белгилер бар.

Саякбай айткан «Сейтек» да эпостун бул бөлүмүнө мүнөздүү болгон салттык окуяларды толук камтыйт. Сейтек Кыястын үйүндө төрөлүп, ал

эр жеткенде элин таап, атасынын ордун басуу, Семетейдин элине кайра келиши, элди Сейтекке тапшырып, Бакай, Каныкей, Семетей, Күлчоро, Айчүрөктөрдүн кайып болуп, жер кесип кетиши — бул бөлүмдүн туруктуу окуялары. Саякбайдын вариантында булардан башка да Желмогуз уулу Сарыбай менен уруш жөнүндөгү көлөмдүү эпизод, Сейтектин перинин кызы Акберметке үйлөнүшүн баяндаган мүнөзү жактан жөө жомоктук материалга жакын окуя берилген. Чоң манасчы Саякбайдын айтуусунда эпостун окуялары ушуну менен эле бүтпөйт. Айтуучу сюжетти бутактатып, Коңурбайдын небереси чоң Ките, Сейтектин уулу Кенен, анын балдары Алымсарык, Кулансарык жөнүндө да узак сөз кылат.

Эпостун негизги үч бөлүмүнүн чоң манасчы Саякбай Каралаев түзгөн варианты өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ болгон, элдин сүйүктүү чыгармасынын салттык окуяларын толук камтып, жогорку көркөмдүктө иштелип чыккан, мыкты чыгармалардын бири. Бул вариант ушул күнгө чейин толук үлгүсүндө басмадан чыгып жарык көрө элек (1960-жылы «Сейтек» өзүнчө китеп болуп жарыяланган. Эпостун биринчи, экинчи бөлүмдөрүнөн болсо айрым эпизоддордун гана үзүндүлөрү жарык көргөн) болчу. Эми ошол улуу манасчынын арбагынын алдындагы аткарылбай жүргөн карыздан кутулуу мүмкүнчүлүгү туулуп, анын вариантынын толук үлгүсүн басмадан чыгаруу иши колго алынып жатат.

Эпостун Саякбай манасчы айткан үлгүсү 5 китеп болуп жарык көрмөкчү. Мунун ичинен «Манаска» эки китеп, «Семетейге» эки китеп, «Сейтекке» бир китеп тиймек. Беш китептин ар биринин көлөмү 30 басма табак болмок. Ырас, материалдарды эпизод-эпизод боюнча жайгаштырганда оош-кыйыш болушу, б. а. бир китептин көлөмү 30 басма табак болсо, экинчиси андан көбүрөөк болушу, же кемип да калышы ыктымал. Кеп анда эмес, биздин максат манасчынын вариантын окуяларын үзбөй, баштан аяк толук түрдө, ирээти менен бүт жарыялап, элге таныштыруу.

Тексттерди басмага даярдоодо негизинен буга чейинки С. Орозбаковдун вариантын жарыялоодогу принцип пайдаланылды, б. а. ыр саптары айтуучунун өз оозунан кандай жазылып алынса ошол түрдө, эч кийлигишүүсүз так берилди— оңдоолор, өзгөртүүлөр болгон жок. Бирок, Саякбай айткан болжолсуз көлөмдөгү вариантты бүт бойдон басмадан чыгаруу мүмкүн эмес экендиги эске алына айрым ыр саптарын кыскартууга жол коюлду. Эң алды менен сөзмө-сөз кайталоого жата турган (эпикалык кайталоолор буга жатпайт) саптар кыскартылды. Ошондой эле айрым идеялык мүнөздөгү эпостун башкы темасынын багытына туура келбей турган мүчүлүштөр да жарыяланган материалдардын арасына кирген жок.

Колуңздарда турган биринчи китепке эпостун биринчи бөлүмүнүн башталышынан тартып «Чоң казатка» чейинки окуялар бүт топтолгон. Зарылчылык болбогондуктан окуяларды кара сөз менен кыскача баяндоо болгон жок. Бирок, кийинки китептерди басмага даярдоодо бул ык колдонулушу мүмкүн. Анткени, Саякбайдын вариантында экинчи бөлүм— «Семетей» көлөм жактан өзгөчө чоң. Анын үстүнө «Көкөтөйдүн ашы», «Көзкамандар окуясы» ж. б. сыяктуу Сагымбайдын вариантында биринчи бөлүмдө айтылуучу эпизоддор Саякбай боюнча экинчи бөлүмдө берилет. Ошондуктан бул бөлүмдү басмага даярдоодо материалды болжол менен 60 басма табак көлөмгө ылайыктоо үчүн,

балким, айрым эпизоддордү кыскартып, мазмунун кыскача кара сөз менен берүүгө туура келер. Андай учурда, жалпы эле кандайдыр себептер менен тексттеги ар бир оригиналдан четтөөлөр болгон жерлерде өз кезегинде атайын эскертилип отурулаары шексиз. Ар бир китепте тексттерден башка да тиркеме түрүндө эски сөздөрдүн түшүндүрмөсүнүн сөздүгү, адам, эл-уруу, жер-суу аттарынын тизмеси кошо берилди.

Саякбай манасчы биздин учурубузда жашады, көбүбүз ал адам менен аралашып бирге да жүрдүк. Бирок, анын өмүрү, чыгармачылыгы, адамдык сапаты, манасчылык күчү, өнөрүнүн деңгээли, артисттик чеберчилиги ж. б. багыттар боюнча ага тиешелүү маалыматтарды бүт билебиз деш кыйын. Элибиздин кары-жашы бүт бир чети урматтоо менен, экинчи жагынан жакын сезип эркелеткен түрдө «Саке» деп атаган бул адамды жакшы билген адамдар, айрыкча анын өзү жакын көргөн курбулары улуу манасчы жөнүндө билгендерин, эскерүүлөрүн жазып жиберсе, же бизге оозеки маалымдаса көп пайдалуу иш иштелер эле. Сагымбай, Саякбай сыяктуу бүт элибизге сыймык болгон адамдар жөнүндө азыр арабызда алардын өзүн көргөн, же көргөндөрдү уккан адамдар арбын. Бара-бара бүгүн көпчүлүк билген нерсе да акыры унутулуп, кийин ордун толтуруу кыйынга туруп калат.

С. Каралаевдин варианты, аны басмага даярдоонун деңгээли, ж. б. маселелер боюнча айрым сунуш-кеңештер айтып, пикир алышууну каалагандар үчүн биздин адресибиз: Фрунзе шаары, Кыргыз илимдер академиясы, Тил жана адабият институтунун «Манас» сектору.

С. МУСАЕВ 5/У 1982.